

การดำรงอยู่ของภูมิปัญญาท้องถิ่นในสังคมโลกาภิวัตน์

The Existence of Local Wisdoms in the Globalization Era

ณวิญ เสริฐพล

Nawin Serthpol

คณะรัฐศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยพะเยา

School of Political and Social Sciences, University of Phayao

Corresponding Author, E-mail: nawin_serth@hotmail.com

บทคัดย่อ

ถึงแม้โลกาภิวัตน์ได้ส่งผลกระทบต่อภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างรุนแรง แต่ภูมิปัญญากลับไม่ได้สูญหายไป ในทางตรงกันข้ามภูมิปัญญากลับมีบทบาทมากขึ้นในฐานะทางเลือกในการพัฒนา ดังนั้น บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการดำรงอยู่ของภูมิปัญญาท้องถิ่นในสังคมโลกาภิวัตน์ โดยศึกษาจากเอกสาร คือ แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นสามารถดำรงอยู่ในกระแสโลกาภิวัตน์ในฐานะที่มีความหลากหลาย คือ 1) เป็นทางเลือกในการพัฒนา 2) เป็นเครื่องมือการพัฒนาเศรษฐกิจ 3) เป็นทุนหรือสินค้าทางวัฒนธรรม 4) เป็นเครื่องจรรโลงจิตใจ 5) เป็นความมั่นคงของชุมชน 6) เป็นอัตลักษณ์เฉพาะท้องถิ่น 7) เป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีพ

คำสำคัญ: การดำรงอยู่; ภูมิปัญญาท้องถิ่น; โลกาภิวัตน์

Abstract

Although the globalization has seriously affected to the local wisdom but it can still exist and it has more roles as alternative development. So, this article aims to study the existence of local wisdom in globalization. The data is collected by the document reviewing follows the concepts, theories, and researches. It is found that local wisdom can exist in a globalization as diverse as: 1) as an

alternative to development; 2) as the tools for economic development; 3) as the cultural capitals or products; 4) as the entertainment; 5) as the community security; 6) as the local identity; 7) as the basic factors for living.

Keywords: Existence; Local Wisdom; Globalization

บทนำ

ภูมิปัญญาเป็นความรู้ความสามารถของชุมชนที่ผ่านกระบวนการคิดวิเคราะห์และนำไปปฏิบัติจริงเพื่อให้เหมาะสมกับการดำรงอยู่ในลักษณะลองผิดลองถูก กระทั่งแน่ใจว่าดี มีประโยชน์และเหมาะสมกับชุมชนของตนเอง จึงถ่ายทอดและสืบทอดต่อกันมาอย่างต่อเนื่อง แต่เมื่อกระแสโลกาภิวัตน์ไหลเข้าสู่ชุมชนพร้อมกับวาทกรรมการพัฒนาที่ได้นำเอาความเจริญทางวัตถุและความรู้สมัยใหม่ตลอดถึงนโยบายการพัฒนาจากรัฐบาลส่งผลให้วิถีชีวิตชุมชนเปลี่ยนไปอย่างมาก โดยเฉพาะการเปลี่ยนวิถีการผลิตจากเดิมผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก เหลือจึงแบ่งปันหรือขายในชุมชน โดยไม่ได้หวังกำไร แต่เน้นการกระจายผลผลิตให้สมาชิกในชุมชนได้ใช้ประโยชน์อย่างทั่วถึงกัน ซึ่งเป็นรูปแบบการช่วยเหลือหรือพึ่งพาตนเองของชุมชน เป็นภูมิปัญญาที่ชุมชนคิดค้นและสั่งสมมาอย่างยาวนาน มาเป็นผลิตเพื่อขายเป็นหลัก ที่มุ่งกำไรเป็นหลัก ทำให้ชุมชนเข้าสู่

ระบบการผลิตแบบพึ่งพาที่ผูกนายทุนกำหนดคุณสมบัติของผลผลิต สมาชิกในชุมชนจึงดำรงอยู่ในฐานะเป็นแรงงานในการผลิตทั้งในภาคเกษตรและสมาชิกส่วนหนึ่งไปขายแรงงานในภาคอุตสาหกรรมในเมืองใหญ่ ๆ โดยเฉพาะในกรุงเทพมหานครและปริมณฑล กระบวนการถ่ายทอดภูมิปัญญาในชุมชนจึงค่อย ๆ หายไป ส่งผลให้ชุมชนขาดความภาคภูมิใจในรากเหง้าและความเป็นเอกลักษณ์ของตัวเอง ความเป็นอิสระเร่ร่อนลง ขาดความเชื่อมั่นในตัวเอง ไม่กล้าตัดสินใจ เพราะถูกครอบงำ สั่งการและได้รับการตัดสินใจแทนจากคนภายนอกเป็นส่วนใหญ่ สภาพการณ์เช่นนี้ชุมชนจึงเริ่มสูญเสียภูมิปัญญาของตนเอง (สามารถ จันทร์สุรย์, 2534: 89)

เมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจปี พ.ศ. 2540 แรงงานที่อพยพเข้ามาทำงานในกรุงเทพมหานคร ได้เดินทางกลับชุมชนประกอบอาชีพในภาคเกษตรเช่นเดิม แต่การทำการเกษตรมีรูปแบบพันธสัญญา เพราะพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอกเป็นหลัก บางครัว

เรือนยังคงเป็นเจ้าของที่ดิน แต่บางครั้งเรือนเช่าที่ดินหรือบางครั้งเรือนทั้งเป็นเจ้าของที่ดินและเช่าที่ดินเพิ่ม การทำเกษตรของชุมชนจึงมีลักษณะเป็นการจัดการพื้นที่นาหรือผู้ประกอบการนาข้าว โดยใช้วิธีการจ้างแรงงานในชุมชนมาทำนาแทน รูปแบบการผลิตของชุมชนจึงมีความซับซ้อนมากขึ้น เพราะชุมชนไม่ได้ผลิตเพื่อบริโภคและเพื่อขายเพียงอย่างเดียว แต่ชุมชนผลิตภายใต้ความสัมพันธ์แบบใหม่ ภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ที่มีเสรีในการผลิตทำให้กระบวนการผลิตมีความยืดหยุ่นและหลากหลาย แต่ชุมชนไร้อำนาจการควบคุม ไร้ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์มากขึ้น ถึงแม้ความเป็นตัวตนของชุมชนยังมีอยู่ แต่ถูกปล่อยปละละเลยมองไม่เห็นว่าเป็นใคร (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ม.ป.ป.: 13-16) อย่างไรก็ตาม โลกาภิวัตน์มีความขัดแย้งซับซ้อนและมีลักษณะสะท้อนกลับในตัวเอง ถึงแม้กระแสโลกาภิวัตน์ได้ทับถมความเป็นตัวตนของชุมชนจนทำให้ภูมิปัญญา ลดบทบาทลง แต่ในขณะเดียวกัน โลกาภิวัตน์กลับเป็นกระจุกสะท้อนและเป็นแรงผลักดันให้ชุมชนตระหนักถึงรากเหง้าของตนเองมากขึ้น ส่งผลให้เกิดแนวคิดท้องถิ่นนิยม มีลักษณะต่อต้านทานโลกาภิวัตน์เพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองและมีความเข้มแข็งโดยใช้ความรู้ความ

สามารถของชุมชนที่ได้สั่งสมและสืบทอดกันมาอย่างยาวนาน ในลักษณะการจัดการชุมชนอย่างมีส่วนร่วม โดยใช้ทุนหรือทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนเป็นหลัก ฉะนั้น โลกาภิวัตน์จึงมีลักษณะเปลี่ยนกลับไปกลับมา

ถึงแม้โลกาภิวัตน์จะมีอิทธิพลทำให้ชุมชนเปลี่ยนไปจนถูกมองว่าสูญเสียภูมิปัญญาของตนเอง แต่แท้จริงแล้วภูมิปัญญาท้องถิ่นยังไม่ได้สูญหาย เพียงแต่ปรากฏอยู่ในรูปลักษณะอย่างอื่นที่ยังคงแอบแฝงอยู่ในบริบทของชุมชนตลอดมา จึงนำไปสู่ประเด็นว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นดำรงอยู่ได้อย่างไรและในลักษณะใดบ้าง

เนื้อเรื่อง

การดำรงอยู่ของภูมิปัญญาท้องถิ่นในกระแสโลกาภิวัตน์เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความเข้มแข็ง ความยืดหยุ่นและการบูรณาการของภูมิปัญญาในบริบทสังคมสมัยใหม่ที่ไม่ได้ยอมแพ้ต่อองค์ความรู้สมัยใหม่หรือความรู้ที่มาจากประเทศตะวันตกเป็นหลัก บทความนี้จึงแบ่งการนำเสนอออกเป็น 3 ประเด็น คือ 1) ความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น 2) ผลกระทบของโลกาภิวัตน์ต่อภูมิปัญญาท้องถิ่น 3) การดำรงอยู่ของภูมิปัญญาท้องถิ่นในกระแสโลกาภิวัตน์ ดังนี้

1. ความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจนที่ชุมชนได้สร้างและสั่งสม ประสบการณ์จากการเรียนรู้ทั้งทางตรงและทางอ้อมเพื่อนำมาใช้ในการดำรงชีพในระบบนิเวศหรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางสังคม-วัฒนธรรมที่หลากหลาย ภูมิปัญญาจึงเป็นกระบวนการปรับตัวตามสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ในพื้นที่ที่มนุษย์ได้ตั้งถิ่นฐานและการปะทะสังสรรค์กับวัฒนธรรมอื่น ทำให้ภูมิปัญญาเกิดขึ้นทั้งจากบริบทภายในสังคมนั้น ๆ และภูมิปัญญาจากภายนอกที่ผ่านการคิดวิเคราะห์ สังเคราะห์เพื่อการผลิตซ้ำในการแก้ปัญหาและการปรับตัวให้สอดคล้องกับความจำเป็นและความเปลี่ยนแปลง (เอกวิทย์ ณ ถลาง, 2540: 11-12) ภูมิปัญญาจึงมีลักษณะเป็นการเชื่อมโยงสิ่งต่าง ๆ ในระบบนิเวศหรือสภาพแวดล้อมนั้น ๆ ให้กลมกลืนกัน ส่งผลให้มนุษย์มีความสัมพันธ์กันทั้งด้านสังคม คือ มนุษย์กับมนุษย์ ด้านสิ่งแวดล้อม คือ มนุษย์พึ่งพาอาศัยธรรมชาติและมนุษย์กับธรรมชาติ คือ การที่มนุษย์ให้ความเคารพอนุบน้อมต่อธรรมชาติ โดยการแสดงออกจากการประกอบพิธีกรรม

ต่าง ๆ เช่น การไหว้ผี การบูชาเทพเจ้า การลอยกระทง ภูมิปัญญาที่แสดงออกในลักษณะดังกล่าวช่วยลดความโหยงของมนุษย์ให้มนุษย์สามารถดำรงชีพอยู่ร่วมกันในระบบนิเวศหรือสภาพแวดล้อมเดียวกันได้อย่างสงบ พึ่งตนเองได้และมีความยั่งยืนตลอดมา กล่าวอีกนัยหนึ่ง ภูมิปัญญา คือ เครื่องมือในการดำรงอยู่ของชุมชน (สามารถ จันทร์สุรย์, 2534: 88-89) เครื่องมือนี้ทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่พึ่งตนเองได้ ไม่แตกแยก ไม่ก่อปัญหา เป็นมิตรต่อสังคม ธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติจึงทำให้ชุมชนมีความยั่งยืนตลอดมา

2. ผลกระทบของโลกาภิวัตน์ต่อภูมิปัญญาท้องถิ่น

โลกาภิวัตน์เป็นกระบวนการแพร่กระจายข้อมูลข่าวสารให้ทั่วโลกสามารถเชื่อมโยงถึงกัน ทำให้คนที่อยู่ห่างไกลกันสามารถรับรู้ความเป็นอยู่ของกันและกันได้อย่างรวดเร็วและทันเวลา (Real Time) ส่งผลให้พรมแดนระหว่างประเทศลดความสำคัญลง เพราะแต่ละประเทศสามารถติดต่อสื่อสารกันได้ง่ายขึ้น ด้วยวิทยาการและเทคโนโลยีสมัยใหม่ ทำให้โครงสร้างความสัมพันธ์ของโลกเปลี่ยนไป จากเดิมความสัมพันธ์ส่วนมากเกิดขึ้นในบริบทภูมิภาคเดียวกัน กลายมาเป็นการสัมพันธ์สามารถ

เกิดขึ้นได้ระหว่างประเทศที่อยู่คนละซีกโลก การแพร่ขยายของโลกาภิวัตน์มีตัวแบบ (Model) มาจากประเทศตะวันตกที่ต้องการเปลี่ยนโครงสร้างทางสังคมจากสังคมประเพณี (Traditional Society) เป็นยุคสังคมสมัยใหม่ (Modernization Society) โดยเปลี่ยนจากสังคมเกษตรกรรม (Agricultural Society) เป็นยุคสังคมอุตสาหกรรม (Industrial Society) อย่างไรก็ตาม นโยบายของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว คือ ความต้องการถ่ายโอนทรัพยากรภายในประเทศหนึ่งไปสู่อีกประเทศหนึ่ง โดยเฉพาะการถ่ายโอนทรัพยากรจากประเทศโลกที่สามไปสู่ประเทศโลกที่หนึ่งหรือจากประเทศที่ด้อยพัฒนาไปสู่ประเทศที่พัฒนาแล้ว ได้แก่ ประเทศยุโรปและสหรัฐอเมริกา ภายใต้กรอบความร่วมมือระหว่างประเทศทำให้เกิดการพึ่งพาระหว่างประเทศ ประเทศแม่แบบได้นำวิทยาการสมัยใหม่ซึ่งเป็นจุดแข็งของโลกาภิวัตน์ (สมศักดิ์สามัคคีธรรม, 2558: 8) มาแพร่ขยายไปทั่วโลก ซึ่งมาพร้อมกับวาทกรรมการพัฒนาที่เป็นมายาคติที่มีนัยของการกดทับ ปิดกั้นความเป็นท้องถิ่นไว้ ทำให้ความเป็นท้องถิ่นหดหายและลดบทบาทลง โลกาภิวัตน์จึงเป็นกระบวนการพัฒนาแบบตะวันตกที่เน้นการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจ โดยให้

ความสำคัญกับการผลิตเพื่อขายเป็นหลักและเป็นกระบวนการกระตุ้นให้เกิดเป็นสังคมบริโภคนิยมมากขึ้น มีลักษณะส่งเสริมความเป็นปัจเจกบุคคล และส่งเสริมการแข่งขันที่ต้องการความแข็งแกร่ง คนอ่อนแอ ย่อมแพ้ ไม่สามารถดำรงอยู่ได้

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาตามกระแสโลกาภิวัตน์ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนทั้งด้านบวกและด้านลบ ด้านบวก เช่น ชุมชนมีรายได้มากขึ้น ภาวะความยากจนลดลง คุณภาพชีวิตของชุมชนดีขึ้น อัตราการรู้หนังสือของชุมชนดีขึ้น ตลาดแรงงานในประเทศไทยยกระดับมาตรฐานแรงงานของประเทศ พัฒนาประสิทธิภาพแรงงานและช่วยให้ระดับความยากจนโดยรวมของคนไทยลดลงก็ตาม ด้านลบ ชุมชนกลับประสบปัญหามากขึ้น เช่น รูปแบบของการกระจายรายได้ที่ไม่เท่าเทียมกัน (Unequal Income Distribution) ไม่ว่าจะเป็นผลกระทบต่อความมั่นคงในการทำงานของแรงงานนอกระบบที่โดยส่วนใหญ่จะทำงานในภาคเกษตรกรรม การได้รับค่าจ้างที่ต่ำกว่า และไม่ได้รับการคุ้มครองของแรงงานสตรีและเด็กหรือการที่แรงงานต่างด้าวอาจส่งผลกระทบต่อค่าจ้างที่ลดลงของแรงงานในประเทศ เป็นต้น (พิริยะ ผลพิรุฬห์, 2552: 71) ได้ผลักดันชุมชนให้เข้าสู่

เศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่มีกลไกซับซ้อน ทำให้ชุมชนเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อยังชีพที่มีอิสระมาเป็นการผลิตเพื่อขาย ซึ่งมีอำนาจต่อรองเป็นของผู้ซื้อและกลไกตลาดที่เกี่ยวข้องกับความต้องการผลิตภายในประเทศ ทำให้ชุมชนสูญเสียความเป็นไทยแก่ตนเอง ชุมชนเป็นหนี้และประสบความทุกข์ยากเป็นอันมาก (เอกวิทย์ ณ ถลาง, 2540: 6-7) การพัฒนาของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดในปัจจุบันนี้ได้ส่งผลให้สังคมในชนบทไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนในชนบทล่มสลายลง เนื่องจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยว สภาวะหนี้สินล้นพ้นตัว การสูญเสียที่ดินทำกินและการอพยพเข้าสู่เมืองเพื่อทำงานรับจ้าง อาจกล่าวได้ว่า ชนบทไทยในปัจจุบันเสื่อมโทรมลงอย่างมากจนไม่อาจกล่าวได้ว่า ยังคงมีชุมชนในชนบทเป็นแกนกลาง (สมศักดิ์ สามัคคีธรรม, 2558: 12)

โลกาภิวัตน์ไม่ได้ทำให้เศรษฐกิจของชุมชนเปลี่ยนแปลงเท่านั้น แต่ส่งผลกระทบต่อชุมชนทุกด้าน ทุกกลุ่มและทุกเพศในอัตราส่วนและความรุนแรงที่แตกต่างกัน เช่น ก่อให้เกิดการเบียดขับวิถีชีวิตแบบชุมชน ทำให้ชุมชนล่มสลายพร้อมกันที่ด้วยความเป็นปัจเจกชนแบบสุดโต่ง เน้นผลประโยชน์ที่วางอยู่บนเหตุผลเชิงเครื่องมือมากเกินไป ขาด

ความรู้สึกเห็นอกเห็นใจผู้อื่น ไร้น้ำใจ ความผูกพันแบบเครือญาติล่มสลาย และนำไปสู่การทำลายสิ่งแวดล้อมลงอย่างมาก (สมศักดิ์ สามัคคีธรรม, 2558: 8) ส่งผลให้ครัวเรือนต้องเผชิญกับความเสี่ยงและไม่มีความมั่นคง เพราะการเสื่อมโทรมและการช่วงชิงทรัพยากร โดยเฉพาะพื้นที่เกษตรได้กลายมาเป็นของนายทุนและถูกนำไปใช้ประโยชน์เพื่อที่อยู่อาศัยแทน โดยเฉพาะพื้นที่ใกล้เมือง ผลกระทบจากการขยายตัวของเมืองทำให้ฐานทรัพยากรและสภาพแวดล้อมที่เป็นของสาธารณะเปลี่ยนรูปเป็นของปัจเจกมากขึ้น ส่งผลให้แหล่งอาหารของชุมชนลดลง สมาชิกในครัวเรือนจึงผันตัวเองมาเป็นแรงงานรับจ้างในเมือง โดยได้รับค่าจ้างเป็นค่าตอบแทนที่ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพ จนนำไปสู่ความขัดแย้งหรือความเหลื่อมล้ำในสังคม โดยเฉพาะในครัวเรือนที่ยากจนจะเผชิญกับความเปราะบาง ในครัวเรือนมากที่สุด (อภิศักดิ์ ธีระวิสิทธิ์, 2553: 17)

3. การการดำรงอยู่ของภูมิปัญญาท้องถิ่นในกระแสโลกาภิวัตน์

ภูมิปัญญาสามารถจำแนกเป็น 2 ประเภท คือ 1) ภูมิปัญญานามธรรมหรือภูมิปัญญาที่ไม่สามารถจับต้องได้ เช่น ความเชื่อ ค่านิยม 2) ภูมิปัญญารูปธรรมหรือภูมิปัญญาที่สามารถจับ

ต้องได้ เช่น กล่องข้าว บ้านเรือน เสื้อผ้า ภูมิปัญญาเหล่านี้ยังมีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของชุมชนตลอดมา ถึงแม้โลกาภิวัตน์มีอิทธิพลต่อชุมชนมากขึ้น จนทำให้ชุมชนรับเอาค่านิยมแบบใหม่มากขึ้นและส่งผลให้บทบาทของภูมิปัญญาท้องถิ่นลดน้อยลง แต่ในปัจจุบันพบว่า ภูมิปัญญา ยังคงถูกจัดการผ่านกระบวนการที่หลากหลาย ทั้ง การอนุรักษ์ (Conservation) ฟื้นฟู (Recovery) ประยุกต์ (Modification) พัฒนาต่อยอด (Development) และสร้างสรรค์ (Creative) ขึ้นมาใหม่ จนทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นสามารถดำรงอยู่ในสถานะที่หลากหลาย ดังนี้

3.1 ทางเลือกการพัฒนา การพัฒนาที่ผ่านมา มีลักษณะรวมศูนย์อำนาจไว้ส่วนกลาง รัฐบาลกลางมีอำนาจเบ็ดเสร็จในการกำหนดนโยบายการพัฒนาแล้วบังคับให้ชุมชนปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด การพัฒนาดังกล่าว มีลักษณะเป็นการสั่งการจากบนลงล่าง (Top to Down) ที่มุ่งเน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นหลัก ส่งผลให้ชุมชนปรับวิธีการผลิตเพื่อการบริโภคมาเป็นการผลิตเพื่อขายเป็นหลัก ทำให้ระบบนิเวศของชุมชนถูกทำลาย เพราะชุมชนได้ขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจมากขึ้น ป่าไม้ในชุมชนจึงลดลงและในขณะเดียวกันสมาชิกของชุมชนส่วน

หนึ่งได้ออกไปทำงานรับจ้างภายนอก ทำให้ความอบอุ่นในครัวเรือนและชุมชนลดลง ในขณะที่สมาชิกที่อยู่ในชุมชนยังคงประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก แต่รูปแบบการทำเกษตรของชุมชนได้เปลี่ยนไปจากการพึ่งตนเอง และพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญในกระบวนการผลิต มาเป็นการพึ่งพาภายนอก ในรูปแบบของการทำเกษตรพันธสัญญา (Contract Farming) ที่ใช้ปัจจัยการผลิตและองค์ความรู้จากภายนอกในกระบวนการผลิต ทำให้ภูมิปัญญาของชุมชนลดบทบาทลง ชุมชนกลายเป็นเพียงผู้ผลิตเพื่อโรงงานหรือตามใบสั่งของนายทุนเท่านั้น การพัฒนาตามกระแสหลักจึงไม่ยั่งยืน เพราะถึงแม้ระบบเศรษฐกิจเติบโต แต่ปัญหาจากการพัฒนากลับเพิ่มมากขึ้น เช่น ภาวะหนี้สิน ทรัพยากรเสื่อมโทรม ชุมชนพึ่งตนเองไม่ได้ ทำให้การพัฒนาตามกระแสหลักถูกตั้งคำถามมากขึ้นและเชื่อว่าไม่ใช่ทางเลือกเดียวในกระบวนการพัฒนาดังนั้น ในปัจจุบันจึงเกิดแนวคิดการพัฒนาทางเลือก (Alternative Development Approach) เช่น แนวคิดการพึ่งตนเอง (Self-reliance) การเสริมสร้างอำนาจให้กับชุมชน (Community Empowerment) และการจัดการดูแลตนเอง (Self-government) เศรษฐกิจพอเพียง

(Sufficiency Economy) เกษตรธรรมชาติ (Natural Agriculture) แนวคิดการพัฒนาทางเลือกเหล่านี้ เป็นการเปิดโอกาสให้ชุมชนมีบทบาทในการกำหนดวิถีชีวิตของตนเองมากขึ้น เป็นแนวคิดส่งเสริมให้ชุมชนมีความเข้มแข็งและพึ่งตนเองได้ โดยอาศัยทรัพยากรหรือทุนที่มีอยู่ในชุมชนเป็นเงื่อนไขหรือปัจจัยหลักในการพัฒนา โดยการประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีลักษณะยืดหยุ่นและเหมาะสมกับบริบทของชุมชนมากกว่า

ดังนั้น นับตั้งแต่ชุมชนประสบปัญหาจากการพัฒนา ในช่วง 20-30 ปี หลังจากการดำเนินการพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. 2540 ที่ประเทศไทยประสบปัญหาเศรษฐกิจอย่างรุนแรง ชุมชนส่วนมากจึงได้หันกลับมาพึ่งตนเอง พึ่งพาภูมิปัญญาท้องถิ่นของตนเองในฐานะเป็นทางเลือกในการพัฒนา ฉะนั้น ภูมิปัญญาจึงเป็นทางเลือกหลัก (Main Choice) ในกระบวนการพัฒนาของชุมชนในปัจจุบัน ดังเช่นงานวิจัยของ อัจฉรา รักยุติธรรม (2554: 15) ที่ชี้ให้เห็นกระบวนการผลิตซ้ำภูมิปัญญาชาวบ้าน การพึ่งพาตนเอง เกษตรกรรมยั่งยืน เศรษฐกิจพอเพียง วิถีชีวิตชนบท การจัดการโดยชุมชนเป็นปรากฏการณ์การพัฒนาทางเลือกที่

กลายเป็นกระแสหลักของสังคมและสอดคล้องกับงานวิจัยของสิริยา รัตนช่วย (2560: 84) ชี้ให้เห็นว่า แนวคิดการจัดการตนเองเป็นแนวทางในการจัดการกับปัญหาของชุมชน โดยอยู่บนพื้นฐานของความอิสระทางความคิด การแสดงออกและการเรียนรู้ที่ถูกถ่ายทอดผ่านภูมิปัญญาท้องถิ่น เพราะฉะนั้น ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงสามารถนำมาเป็นเครื่องมือกำหนดและขับเคลื่อนนโยบายสาธารณะได้ นอกจากนี้ ปิยะพงษ์ บุชบงก์และสุนทรชัย ขอบยศ (2558: 72) ยังได้ชี้ให้เห็นว่า การใช้ทุนทางสังคมมาเป็นฐานในการขับเคลื่อนนโยบายและการจัดการที่โดดเด่นนั้น คือ การใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น

3.2 เครื่องมือการพัฒนาเศรษฐกิจ ถึงแม้ในโลกาภิวัตน์ได้ส่งผลทำให้ชุมชนส่วนมากเปลี่ยนวิธีการผลิตเพื่อการบริโภคมาเป็นเพื่อขายเป็นหลักมากขึ้น แต่การผลิตเพื่อการบริโภคยังคงมีอยู่ ทำให้เศรษฐกิจของชุมชนมีสองระบบ คือ การผลิตเพื่อขายและเพื่อบริโภคควบคู่กัน เป็นกระบวนการเรียนรู้ในการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดในสังคมสมัยใหม่ของชุมชน โดยการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาและองค์ความรู้สมัยใหม่เข้าด้วยกันเพื่อเป็นเครื่องมือในการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชน โดยที่ชุมชนไม่ได้ละทิ้งภูมิปัญญาดั้งเดิม

ของตนเองทั้งหมดและไม่ได้รับเอาความรู้สมัยใหม่มาทั้งหมด ในทางตรงกันข้าม ชุมชนกลับพัฒนาระบบเศรษฐกิจของตนเองด้วยภูมิปัญญาที่ได้รับการถ่ายทอดสืบทอดกันมาอย่างยาวนานในรูปแบบต่าง ๆ เช่น กลุ่มวิสาหกิจและกลุ่มธุรกิจชุมชนที่ได้นำเอาวัตถุดิบจากธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชนมาแปรรูปตามความรู้ความสามารถซึ่งเป็นภูมิปัญญาของตนเองเพื่อขาย ทำให้ชุมชนมีงานทำและมีรายได้สามารถเลี้ยงครอบครัว เช่น กลุ่มผักตบชวาสันปาม่วง จังหวัดพะเยา กลุ่มผ้าม่อฮ่อม จังหวัดแพร่ เพราะฉะนั้น การนำภูมิปัญญามาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาเศรษฐกิจจึงเป็นกระบวนการกระตุ้นให้ชุมชนมีความร่วมมือด้านเศรษฐกิจ เป็นการส่งเสริมในลักษณะของการให้ความรู้เพื่อกระตุ้นการเรียนรู้ในการสร้างเครือข่ายของชุมชนและเครือข่ายด้านวิชาการ การถ่ายทอดภูมิปัญญาของชุมชนเป็นการเชื่อมโยงและขยายระดับกิจกรรมทางเศรษฐกิจของท้องถิ่นและชุมชน (เฉลิมพล แจ่มจันทร์ และสวรัย บุญยมานนท์, 2556: 149)

3.3 ทู่นหรือสินค้าทางวัฒนธรรม หมายถึง ผลผลิตของภูมิปัญญาทั้งที่เป็นรูปธรรมและภูมิปัญญาที่เป็นนามธรรม ผลผลิตเหล่านี้เป็นทุนหรือสินค้าทางวัฒนธรรมที่ชุมชนผลิต

คิดค้นขึ้นมาเพื่อใช้ในการดำรงอยู่ในปัจจุบัน ภูมิปัญญาถูกนำมาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน โดยการผลิตสินค้าภูมิปัญญาเพื่อขายทำให้ชุมชนมีงานทำมีรายได้ ที่สำคัญกระแสการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมหรือการท่องเที่ยวเชิงนิเวศทำให้ผลผลิตทางวัฒนธรรมมีความโดดเด่นมากขึ้น เพราะนักท่องเที่ยวนิยมซื้อสินค้าวัฒนธรรมเพื่อเป็นของที่ระลึกและของฝากจากแหล่งท่องเที่ยว หากนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2544 เป็นต้นมา รัฐบาลมีนโยบายสนับสนุนและส่งเสริมให้ชุมชนผลิตสินค้าท้องถิ่นที่มีความโดดเด่นของตนเองทำให้เกิดเป็นหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP) ภูมิปัญญาจึงกลายเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่สำคัญที่ทำให้ชุมชนมีรายได้เพิ่มขึ้น โดยชุมชนได้นำภูมิปัญญามาแปรรูปเป็นสินค้าหรือการให้ความหมายใหม่ของภูมิปัญญา เช่น ส้มโกลี่ที่ชุมชนบ้านบัวหรือบ้านดอกบัว อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา ได้ให้ความหมายใหม่ คือ นอกจากชุมชนสานส้มโกลี่เพื่อขังไก่แล้วชุมชนยังได้นำส้มโกลี่ไปทำเป็นสปาส้มโกลี่ ทำให้มีนักท่องเที่ยวเข้ามาเที่ยวและทำสปาส้มโกลี่จำนวนมาก สอดคล้องกับงานวิจัยของพัชนีย์ เมืองศรี และวิยุทธ์ จำรัสพันธุ์ (2556: 40) พบว่า การเปลี่ยนแปลงด้านรูปลักษณ์และหน้าที่ คือ จากก่องข้าวรูปทรงเดิม

เปลี่ยนเป็นรูปทรงแปลกใหม่ เช่น ก่องข้าวรูปทรงหัวใจ ซึ่งรูปทรงที่เปลี่ยนไปนี้ย่อมส่งผลต่อบทบาทหน้าที่ของตัวมันเองเปลี่ยนจากใส่ข้าวเหนียวเป็นใช้สำหรับทำสิ่งอื่น สิ่งเหล่านี้ล้วนส่งผลให้ก่องข้าวกลายเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมทั้งสิ้น และสอดคล้องกับงานวิจัยของ ณรงค์ เจนใจ (2563: 144) ที่ชี้ให้เห็นว่า ผ้าทอลายโกเป็นภูมิปัญญาการทอผ้าของชุมชนบ้านแม่ลอยหลวงที่มีลวดลายความสวยงามและกลายมาเป็นสินค้าทางวัฒนธรรม

นอกจากนี้ ภูมิปัญญาที่ถูกทำให้เป็นสินค้าทางวัฒนธรรมหรือทำให้เกิดรายได้จากการนำภูมิปัญญามาเป็นจุดขาย ยังเกิดขึ้นในบริบทของการท่องเที่ยวในรูปแบบต่าง ๆ ตามความโดดเด่นของชุมชนแต่ละแห่ง เช่น การทำโฮมสเตย์ การปลูกฝ้าย การตีมีด และการเลี้ยงไหม เช่น งานวิจัยของ วิลาสินี เหมหงส์ และคณะ (2560: 63) ได้ชี้ให้เห็นว่า การเลี้ยงไหมเป็นภูมิปัญญาที่มีความโดดเด่นและสามารถดึงดูดนักท่องเที่ยวมาเที่ยวในชุมชนและสร้างรายได้ให้กับชุมชนได้

3.4 เครื่องจรรโลงจิตใจ ภูมิปัญญาท้องถิ่นบางอย่างไม่ได้ผลิตออกมาเป็นสินค้าที่สามารถจับต้องได้โดยตรง แต่เป็นวิถีการดำรงอยู่ของชุมชน เพราะชุมชนมีหลายมิติทั้ง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและ

สิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะในมิติด้านสังคมและวัฒนธรรมที่เป็นมิติที่มีลักษณะเป็นนามธรรม เช่น บทเพลง ดนตรี การละเล่น ภูมิปัญญาเหล่านี้ยังคงทรงคุณค่าด้านจิตใจของชุมชน ทำให้ชุมชนมีความบันเทิง เป็นการผ่อนคลายความตึงเครียดระหว่างสมาชิกในชุมชน ส่งผลให้สมาชิกในชุมชนมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน เช่น งานวิจัยของจารียา อรรถอนุชิต (2554: 1) พบว่า หนึ่งตะลุงและลิเกฮูลูเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อคุณค่าด้านสังคม เป็นการสร้างความสัมพันธ์ของสมาชิกในรับครอบครัว และชุมชนมีคุณค่าด้านจิตใจ คนดูมีความสุข สร้างความสามัคคี นอกจากนี้เพชรตะวัน ธนะรุ่ง และคณะ (2557: 196) ชี้ให้เห็นว่า ภูมิปัญญาเกิดขึ้นเพื่อสร้างความสบายให้กับสมาชิกในชุมชนเป็นเครื่องมือผ่อนคลายความเหงาและความกังวลให้กับสมาชิกในชุมชน เช่น การขับร้อง การแสดง การฟ้อนรำ บางครั้งสมาชิกในชุมชนทุกข์ใจ เจ็บป่วย ตลอดถึงจำเป็นต้องเดินทางไกล ชุมชนยังได้บวงสรวงเพื่อขออำนาจศักดิ์สิทธิ์ให้บรรลุตามปรารถนา นอกจากนี้ผลผลิตภูมิปัญญาบางอย่างที่จับต้องได้ ยังให้คุณค่าด้านจิตใจ เช่น ของที่ระลึก รูปหล่อพระเกจิ สิ่งเหล่านี้จึงเป็นภูมิปัญญาประเภทหนึ่งที่ทำให้ความบันเทิงใจแก่ชุมชน ภูมิปัญญาที่

อยู่ในรูปแบบของการเล่าเรื่อง การขับร้องและการพ่อนรำเป็นสิ่งสะท้อนความจริงโล่งจิตใจหรือความบันเทิงในรูปแบบของท้องถิ่นอย่างชัดเจน เช่น หมอลำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นภูมิปัญญาที่ชุมชนคิดสร้างขึ้นเพื่อความบันเทิงในโอกาสต่าง ๆ ซึ่งแฝงด้วยพุทธศาสนา คำสอนและความสนุกสนานที่คนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนิยมอย่างมาก ดังที่ศิริเพ็ญ อัดไพบูลย์ และคณะ (2559: 97) กล่าวว่า “หมอลำเป็นเพียงมหรสพเดียวที่เป็นความบันเทิงให้แก่คนอีสาน รูปแบบการแสดงไม่ซับซ้อน ประกอบด้วยหมอลำฝ่ายชาย หมอลำฝ่ายหญิงและมีเพียง แคน เครื่องดนตรีเพียงหนึ่งชิ้น... สิ่งที่สามารถสะกดคนดูได้ตลอดการแสดงนั้น คือ ไหวพริบปฏิภาณ ทักษะและความเชี่ยวชาญด้านภาษาของหมอลำ เรื่องราวที่น่ามาบรรยายเรียงในการแสดงแต่ละครั้ง ต้องเป็นเรื่องที่สนุกและให้ทั้งคติสอนใจแก่ผู้ชม”

นอกจากนี้ ภูมิปัญญาที่เป็นเครื่องจักรโล่งจิตใจ ยังมีอยู่ในรูปแบบของประเพณีและวัฒนธรรม เช่น ประเพณีบุญบั้งไฟในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากกิจกรรมหลัก คือ การจุดบั้งไฟเพื่อบูชาพญาแถนหรือพระอินทร์เพื่อขอฝนแล้ว ยังมีการแสดงหรือการเล่นอย่างอื่นหลากหลายควบคู่กัน เช่น การพ่อนรำ

หรือการเต้นของกลุ่มวัยรุ่น และการเล่นโคลนหรือภาษาท้องถิ่นเรียกว่า เล่นตมหรือเอากันลงตม เป็นการเล่นที่ลดอัตราหรือความเป็นตัวตนของตนเอง โดยไม่ถือโทษโกรธกันเพราะผู้เล่นยอมรับกติกา ทำให้การละเล่นมีความสนุกสนาน เพลิดเพลินและเป็นการผ่อนคลาย ส่วนในภาคเหนือ เช่น งานปอยหลวง เป็นการจัดกิจกรรมเพื่อเฉลิมฉลองพุทธสถานตามความศรัทธาของชุมชน เช่น การฉลองอุโบสถ วิหาร ศาลาและกุฏิ แต่ในปัจจุบันการจัดงานปอยหลวงเกิดขึ้นทุกปี แม้ไม่มีการฉลองสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา แต่เป็นการสืบทอดทางวัฒนธรรม ซึ่งกิจกรรมในการจัดงานปอยหลวง นอกจากการถวายจตุปัจจัย แต่พระสงฆ์และสามเณรแล้ว ยังมีกิจกรรมเพื่อการบันเทิงภายในวัดด้วยเสมอ คือ การแสดงมหรสพ เช่น การพ่อนรำของชุมชน

3.5 ความมั่นคงของชุมชน ในอดีตชุมชนดำรงอยู่โดยอาศัยธรรมชาติเป็นหลัก ทำให้ชุมชนคิดและผลิตเครื่องมือต่าง ๆ ขึ้นเพื่อให้ในการดำรงอยู่ในธรรมชาติอย่างเหมาะสม มีการสืบทอดผ่านรุ่นสู่รุ่น ทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ พึ่งตนเองได้ มีความเข้มแข็ง มั่นคงและยั่งยืนตลอดมา ถึงแม้ในปัจจุบันภูมิปัญญาถูกละเลยเนื่องจากกระบวนการถ่ายทอดสืบทอด

หายไป ลูกหลานซึ่งเป็นคนรุ่นใหม่ได้เรียนรู้วิทยาการใหม่ ๆ ในสถาบันการศึกษาตลอดถึงผ่านสื่อมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม ลูกหลานซึ่งเป็นคนสมัยใหม่ กลับไม่ได้อยู่ในชุมชน คือ มีความรู้เพื่อนำมาใช้ในสังคมนอกชุมชนเป็นหลัก ในขณะที่คนในชุมชนส่วนมากเป็นผู้สูงอายุที่ดำรงอยู่ภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ด้วยกระบวนการผสมผสานระหว่างความรู้ด้านภูมิปัญญาที่ได้รับการสืบทอดกันมา กับความรู้สมัยใหม่ที่เกิดจากการเรียนรู้ผ่านสื่อต่าง ๆ ตลอดถึงเครือข่ายสังคม ทำให้คนเหล่านี้กลับสามารถรักษาชุมชนให้คงอยู่ได้ ดังเช่น ฌวิญ เสรฐผล (2560: 434) ได้ชี้ให้เห็นว่า ชุมชนสามารถปรับตัวเพื่อการดำรงอยู่อย่างมั่นคงภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสังคมที่รุนแรงและปัญหาภัยแล้ง โดยการจัดการทรัพยากรหรือทุนภายในชุมชน อันเป็นภูมิปัญญาของชุมชนในรูปแบบหนึ่ง ขณะที่วุฒิชัย สายบุญจวง (2561: 120) พบว่า การสร้างชุมชนเข้มแข็งในทัศนะของชาวชุมชน คือ การค้นหาศักยภาพและการพัฒนาภูมิปัญญาของชุมชน การใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นและทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในชุมชนมาสร้างประโยชน์และการส่งเสริมให้ประชาชนรวมกลุ่มและปรับวิธีคิด วิธีการทำงานของภาครัฐจากผู้สั่งการมาเป็นผู้สนับสนุน

นอกจากนี้ ชุมชนยังใช้ภูมิปัญญาในการสร้างความเข้มแข็งให้กับตัวเองในมิติต่าง ๆ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมและสุขภาพ เช่น งานวิจัยของพรเพ็ญ แก้วหาญ และคณะ (2561: 11) พบว่า ชุมชนใช้ภูมิปัญญาในการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชน โดยเริ่มจากการค้นหาปัญหาค้นหาภูมิปัญญาท้องถิ่น ทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนเพื่อการรวมกลุ่มสร้างอาชีพและรายได้ในรูปแบบของความร่วมมือ โดยแบ่งกระบวนการใช้ภูมิปัญญาในการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชนเป็น 6 ขั้นตอน คือ 1) การริเริ่มของกลุ่ม 2) การดำเนินการของกลุ่ม 3) การบริหารจัดการกลุ่ม 4) การจัดสรรผลประโยชน์ 5) การสร้างความมั่นคง มั่งคั่งและยั่งยืนของกลุ่ม 6) การติดตามประเมินผล ขณะที่งานวิจัยของมะยุรี วงศ์กวานกลม (2561: 140) พบว่า ชุมชนใช้ภูมิปัญญาสร้างความมั่นคงด้านสุขภาพของผู้สูงอายุ โดยแบ่งออกเป็น 3 ลักษณะ คือ 1) การผูกเสี่ยว เป็นการสร้างภูมิคุ้มกันทางสังคมโดยการนำประเพณีผูกมิตรของชาวอีสานมาใช้ในการส่งเสริมและป้องกันปัญหาสุขภาพจิตให้ผู้สูงอายุมีแหล่งสนับสนุนทางสังคม มีที่ปรึกษาสามารถปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงในวัยสูงอายุและมีความสุขในการดำรงชีวิต 2) การเฝ้าระวังจิตใจ เป็น

พิธีกรรมพื้นบ้านในการบำบัดรักษา ปัญหาสุขภาพจิตทำให้รู้สึกผ่อนคลาย ความเครียด ลดความวิตกกังวลและ อาการซึมเศร้า มีจิตใจที่มั่นคง มีความหวังและมีพลัง 3) การบายศรีสู่ขวัญ คือ การสู่ขวัญทางจิตโดยการนำ พิธีกรรมพื้นบ้านมาใช้ในการฟื้นฟู สุขภาพจิตช่วยให้มีขวัญกำลังใจ มีคุณค่าในตนเอง มีความหวัง สบายใจ และมีความมั่นใจในการดำเนินชีวิต และการศึกษาของอิสระ อินทรีย์า และเค็น เทย์เลอร์ (2558: 79-81) พบว่า ชุมชนได้นำภูมิปัญญามาใช้ในการ จัดการทรัพยากรธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อม โดยการจัดการพื้นที่ 4 เขต คือ บ้าน นา ป่าและน้ำ ซึ่งเป็น แหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญของ ชุมชนทำให้ทรัพยากรธรรมชาติมีความ อุดมสมบูรณ์ เหมาะสมกับการดำรงชีพ ของชุมชน โดยใช้หลักความสมดุล ระหว่างการบริโภคกับการบำรุงรักษา และการบริโภค ภายใต้ค่านิยมของ ความเคารพรัก คือ การเคารพตนเอง เคารพผู้อื่น เคารพธรรมชาติและ เคารพต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ

ภูมิปัญญาจึงมีลักษณะ ยืดหยุ่นที่สามารถประยุกต์ใช้ในการ สร้างความมั่นคงให้กับชุมชนใน หลากหลายมิติ เป็นองค์ความรู้ที่ชุมชน สมัยก่อนได้คิดขึ้นภายใต้บริบทภูมิ ประเทศ สังคมและวัฒนธรรมที่มีความ

เฉพาะของตนเอง ซึ่งเป็นเครื่องมือใน การสร้างความมั่นคงในการดำรงชีพได้ เป็นอย่างดี

3.6 อัตลักษณ์ของชุมชน ความแตกต่างเชิงพื้นที่มีผลทำให้ภูมิ ปัญญาแต่ละแห่งแตกต่างกันและความ แตกต่างของภูมิปัญญา คือ เอกลักษณ์ เฉพาะของแต่ละชุมชน เนื่องจากการ ดำรงอยู่ของชุมชนมีประวัติศาสตร์และ สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม เพราะใน อดีตชุมชนดำรงอยู่ได้ด้วยธรรมชาติ โดยชุมชนได้หาวัสดุจากธรรมชาติมา ผลิตเพื่อการอยู่รอดของตนเอง หากใน ชุมชนมีวัสดุชนิดใดมาก ชุมชนมักใช้ วัสดุนั้นนั้นมากเป็นพิเศษ เป็นการใช ทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนที่ชุมชน สามารถนำมาผลิตจนกลายเป็น สัญลักษณ์ของชุมชน เช่น บ้านทุ่งไธ้ง จังหวัดแพร่ ที่มีพืชอ้อยจำนวนมาก ซึ่ง ชุมชนได้นำสีจากต้นอ้อยมาย้อมผ้า จน กลายเป็นสัญลักษณ์ของชุมชนหมู่บ้าน ทุ่งไธ้งและจังหวัดแพร่ กระบวนการ ดังกล่าวทำให้ภูมิปัญญายังคงอยู่กับ ชุมชนตลอดมา เช่นเดียวกับผ้าย้อม ครามของจังหวัดสกลนครซึ่งเป็น เอกลักษณ์ที่สำคัญของชาวภูไท ที่ได้ นำเอาวัสดุจากธรรมชาติมาย้อมที่ได้รับ การถ่ายทอดสืบทอดภูมิปัญญา (สุชาติ พงศ์กิตติวิบูลย์, 2561: 54)

การสร้างอัตลักษณ์ของชุมชน ด้วยภูมิปัญญามีหลายรูปแบบ เช่น

งานวิจัยของขวัญชนก นัยเจริญ และ กฤษณา ชาญณรงค์ (2561: 329) ได้ชี้ให้เห็นว่า ชุมชนมีภูมิปัญญาที่เป็นเอกลักษณ์โดดเด่น โดยแบ่งเป็น 6 ด้าน คือ 1) วรรณกรรมพื้นบ้าน 2) ศิลปะการแสดง 3) แนวปฏิบัติทางสังคม พิธีกรรม ประเพณีและเทศกาล 4) ความรู้และการปฏิบัติเกี่ยวกับธรรมชาติและจักรวาล 5) งานช่างฝีมือดั้งเดิม และ 6) กีฬาภูมิปัญญา ภูมิปัญญาเหล่านี้มีความโดดเด่นและสร้างอัตลักษณ์ของคนในชุมชนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมและชาติพันธุ์ ทำให้ชุมชนให้มีความเข้มแข็ง ปฏิสัมพันธ์และสามารถอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขบนพื้นฐานของวัฒนธรรมดั้งเดิมของแต่ละกลุ่มชน นอกจากนี้ การเปลี่ยนแปลงของสังคมในยุคโลกาภิวัตน์ยิ่งส่งผลให้ความเป็นอัตลักษณ์ของชุมชนมีความโดดเด่นมากขึ้น โดยเฉพาะกระแสเรียกร้องชุมชนชนบทที่มีกลิ่นอายแห่งธรรมชาติส่งผลให้เกิดกระแสการท่องเที่ยวธรรมชาติในรูปแบบต่าง ๆ มากขึ้น เช่น การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ การท่องเที่ยวแบบยั่งยืน และการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ การท่องเที่ยวเหล่านี้ส่วนหนึ่ง คือ ความต้องการสัมผัสกับวิถีชีวิตดั้งเดิมของชุมชนที่ถูกสร้างตัวตนขึ้นภายใต้ภูมิปัญญาของชุมชนที่

ตกผลึกเป็นตัวตนของชุมชนและที่สำคัญนโยบายภาครัฐยังได้สนับสนุนการท่องเที่ยวในรูปแบบดังกล่าวข้างต้น เช่น นววิถี ซึ่งเป็นการท่องเที่ยวที่เน้นการส่งเสริมภูมิปัญญาของชุมชน โดยหวังว่า นักท่องเที่ยวที่มาจะซื้อสินค้าภูมิปัญญาหรือสินค้าโอท็อป (OTOP) ซึ่งเป็นสินค้าที่แสดงอัตลักษณ์ของชุมชน เช่น งานวิจัยของอักรินทร์ อังกรวงษ์วัฒนา (2561: 11) ได้ชี้ให้เห็นว่า ทูทางสังคมหรือทุนภูมิปัญญา เช่น ศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี แหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติและแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ล้านนา มีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ส่งเสริมสืบสานมีความโดดเด่นและทรงคุณค่า สามารถดึงดูดนักท่องเที่ยวทั้งในประเทศและต่างประเทศมาสัมผัสเที่ยวชมวัฒนธรรมล้านนาอย่างต่อเนื่อง

ดังนั้น ภูมิปัญญาจึงมีอัตลักษณ์ที่มีความโดดเด่นในตัวเองของแต่ละชุมชนบนพื้นฐานความแตกต่างด้านภูมิประเทศ สังคม วัฒนธรรมและความคิด ส่งผลให้ชุมชนคิดและสร้างผลผลิตของภูมิปัญญาออกมาในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งเป็นนามธรรมและรูปธรรม และที่สำคัญยิ่งสังคมเปลี่ยนไปมากจากฐานเดิม ความเป็นเอกลักษณ์ของภูมิปัญญาจึงมีความโดดเด่น

เด่นมากขึ้น เช่น ในสังคมที่ใช้สินค้าที่ทำจากวัสดุสังเคราะห์ที่ผลิตจากโรงงานเป็นหลัก ยิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความแตกต่างหรือเอกลักษณ์ของภูมิปัญญาที่ส่วนมากผลิตจากวัสดุจากธรรมชาติเป็นหลัก เช่น ตะกร้า กระเป๋า ไม้กวาดและเสื้อผ้า

3.7 ปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีพ (Basic Need) ในเชิงปฏิบัติการดำรงชีพไม่ใช่เรื่องใหม่ แต่เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นมาพร้อมกับมนุษย์ เกิดขึ้นภายใต้ความต้องการมีชีวิตอยู่หรืออยู่รอดปลอดภัยของมนุษย์ มนุษย์จึงต้องหากินในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การเพาะปลูก การเลี้ยงสัตว์ การประมง และการค้าขาย โดยขึ้นอยู่กับบริบททางกายภาพแต่ละพื้นที่ ซึ่งบางพื้นที่สามารถหากินได้ทุกรูปแบบและการสร้างเงื่อนไขในการดำรงอยู่ร่วมกันในสังคม เช่น กฎหมาย กติกา ข้อบังคับ หรือบรรทัดฐานทางสังคม (Social Norms) สิ่งเหล่านี้ คือ วิธีการดำรงชีพของมนุษย์ ซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่เกิดจากการคิดวิเคราะห์ ซึ่งสังคมของมนุษย์มีภูมิปัญญาของตนเองทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมอย่างชัดเจน ลักษณะที่เป็นนามธรรมเป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิตเป็นที่เกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายของสิ่งต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน ส่วนลักษณะที่เป็นรูปธรรมเป็นเรื่องเฉพาะ

ด้านต่าง ๆ ที่เห็นได้ชัด เช่น การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะดนตรี และอื่น ๆ (เสรี พงศ์พิศ, 2536: 145-147) ดังนั้น ความรู้เกี่ยวกับเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จึงมีลักษณะผสมกลมกลืนหรือเชื่อมโยงกัน เป็นศาสตร์และศิลป์ของการดำเนินชีวิต ซึ่งผู้คนได้สั่งสมสืบทอดกันมาช้านาน จากพ่อแม่ปู่ย่าตายาย สู่ลูกหลาน จากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกคนหนึ่ง จากอดีตถึงปัจจุบัน สำหรับภูมิปัญญาเป็นศาสตร์ คือ เป็นความรู้เกี่ยวกับการดำเนินชีวิต ปัจจัยสี่ การหากินหากิน การอยู่ร่วมกับธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมและการอยู่ร่วมกันในสังคม ส่วนภูมิปัญญาเป็นศิลป์ คือ เป็นความรู้ที่มีคุณค่าดีงามที่ผู้คนได้ค้นคิดขึ้นมา ไม่ใช่ด้วยสมองแต่เพียงอย่างเดียว แต่ด้วยอารมณ์ความรู้สึก ญาณทัศนะ คือ ด้วยจิตวิญญาณ (เสรี พงศ์พิศ, 2546: 44)

ฉะนั้น ภูมิปัญญาจึงเป็นเครื่องมือในการดำรงชีพอย่างยั่งยืน เพราะมีลักษณะบูรณาการและอยู่ร่วมกันอย่างสัมพันธ์ไมตรี มีความโอบอ้อมอารีและตอบแทนกันและกัน ภูมิปัญญาจึงเป็นเครื่องมือในการดำรงชีพที่ทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเอง ดังเช่น เพ็ญประภา ภัทรานุกรม (2560: 138) ได้ชี้ให้เห็นว่า ชุมชนใช้ความรู้จากภูมิปัญญาพื้นบ้านแก้ปัญหาของตนเอง

ก่อให้เกิดการเรียนรู้ของคนในชุมชนที่เป็นเจ้าของปัญหาและมีหน้าที่ต้องแก้ปัญหาอันเป็นกุญแจสำคัญที่ไขไปสู่การพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน

ชุมชนปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงไปมาก จากการปฏิสัมพันธ์กับภายนอก ทำให้ชุมชนสามารถรับวิทยาการสมัยใหม่ที่เป็นองค์ความรู้ของประเทศตะวันตกเป็นหลัก ส่งผลให้ภูมิปัญญาของชุมชนมีลักษณะผสมผสานเพื่อให้เหมาะแก่การดำรงชีพในบริบทใหม่ โดยชุมชนยังคงอยู่เพราะภูมิปัญญามีลักษณะยืดหยุ่นบูรณาการเข้ากับองค์ความรู้ใหม่จากภายนอกได้เป็นอย่างดี ซึ่งกระบวนการดังกล่าวเป็นการปรับตัวเพื่อการดำรงอยู่ของชุมชน เช่น งานวิจัยของอรุณวานิชกร (2557: 22) พบว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นของไทยมีความหลากหลาย มีเรื่องราวและคุณค่าที่เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรมที่สร้างสรรค์แบบข้ามแดน ผสมผสาน ภายใต้บริบททางวัฒนธรรมร่วมสมัย สอดคล้องกับงานวิจัยของสุกัญญา ไหมเครือแก้ว และคณะ (2560: 274) ที่พบว่า อาหารภูมิปัญญาท้องถิ่นแต่ละชนิดเริ่มคิดค้นขึ้นมีความสัมพันธ์กับบริบทเชิงพื้นที่ที่มีการสืบทอดกันมายาวนานและมีการปรับเปลี่ยนตามยุคสมัย จึงกล่าวได้ว่า ภูมิปัญญาเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชุมชนทุกมิติ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม

และสิ่งแวดล้อม ภูมิปัญญาจึงเป็นองค์ความรู้ของชุมชนที่ผ่านกระบวนการคิดวิเคราะห์ ทดลองใช้จึงตกผลึกเป็นองค์ความรู้ที่เหมาะสมกับการดำรงชีพในแต่ละชุมชน

สรุป

ท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ซึ่งเป็นความรู้สมัยใหม่ที่โหมกระหน่ำเบียดขับ ทับซ้อน ขัดแย้งและปิดกั้นภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งเป็นองค์ความรู้ในการดำรงชีพของชุมชนตั้งแต่อดีตเป็นต้นมา จนทำให้ในช่วงหนึ่งชุมชนได้ละเลยและเพิกเฉยต่อภูมิปัญญา จนทำให้ภูมิปัญญาหลายอย่างสูญหายไปและกำลังจะสูญหายอีกจำนวนมาก แต่ภูมิปัญญาท้องถิ่นกลับไม่ได้พ่ายแพ้หรือล่มสลายไปจนหมดสิ้น ในทางตรงกันข้าม ภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งมีลักษณะยืดหยุ่นมากที่สุด (Flexibility) ทำให้สามารถปรับตัวได้เป็นอย่างดี ทำให้ภูมิปัญญาสามารถดำรงอยู่ในฐานะที่หลากหลายและแตกต่างกัน เพราะชุมชนสามารถบูรณาการระหว่างความรู้สมัยกับภูมิปัญญาได้อย่างเหมาะสมตามสภาพแวดล้อมทั้งด้านกายภาพ เศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อม ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นยังไม่ได้หายไปไหนถึงแม้ในบางครั้งชุมชนได้ละเลยไปบ้างเพราะอิทธิพลจากกระแสโลกาภิวัตน์

แต่ภูมิปัญญาท้องถิ่นยังคงอยู่กับชุมชนตลอดมาทั้งที่ยังคงฝังตัวอยู่ในตัวบุคคลที่เรียกว่าปราชญ์ชาวบ้าน และในรูปของดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นยังไม่ได้หายไปไหน ถึงแม้ในบางครั้งชุมชนได้ละเลยไปบ้าง เพราะ

อิทธิพลจากกระแสโลกาภิวัตน์ แต่ภูมิปัญญาท้องถิ่นยังคงอยู่กับชุมชนตลอดมาทั้งที่ยังคงฝังตัวอยู่ในตัวบุคคลที่เรียกว่าปราชญ์ชาวบ้าน และในรูปของผลงานของชุมชนที่แสดงออกในรูปของวัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ

บรรณานุกรม

- ขวัญชนก นัยเจริญ และกฤษณา ชาญณรงค์. (2561). บทบาทหน้าที่ของมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมในการสร้างอัตลักษณ์ชุมชน ตำบลหนองกะท้าว อำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก. *Veridian E-Journal Silpakorn University ฉบับภาษาไทย สาขามนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์ และศิลปะ*. 11 (3), 329-344.
- จารียา อรรถอนุชิต. (2554). แง่งามของสี่พันบ้าน...คุณค่าที่ยังคงอยู่คู่สังคมภาคใต้. *วารสารวิทยาการจัดการมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย*. 6 (2), 1-26.
- เฉลิมพล แจ่มจันทร์ และสวรัย บุญยमानนท์. (2556). บทบาทของเศรษฐกิจสร้างสรรค์ในการพัฒนาสังคมและชุมชนไทย. *วารสารเศรษฐศาสตร์ปริทรรศน์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์*. 7 (1), 110-151.
- ณรงค์ เจนใจ. (2563). การพัฒนาผ้าทอลายไโกเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมโดยการมีส่วนร่วมชุมชนบ้านแม่ลอยหลวง จังหวัดเชียงราย. *วารสารวิจัยเพื่อการพัฒนาเชิงพื้นที่*. 12 (2), 144-155.
- ณวิญ เสรฐผล. (2560). *ความมั่นคงของชุมชนเสี่ยงภัยแล้งในลุ่มน้ำชีตอนบน*. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ปิยะพงษ์ บุษบงก์ และสุนทรชัย ขอบยศ. (2558). นโยบายและการบริหารจัดการท้องถิ่นบนฐานของทุนทางสังคม: ทางเลือกการพัฒนาท้องถิ่นในศตวรรษที่ 21. *วารสารสังคมศาสตร์*. 11 (1), 53-85.
- พรเพ็ญ แก้วหาญ และคณะ. (2561). การพัฒนากระบวนการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจของชุมชน ในเขตพื้นที่ชนบทจังหวัดเชียงราย. *วารสารสังคมวิชาการ*. 11 (1), 11-19.

- พชนีย์ เมืองศรี และวิฑูรท์ จำรัสพันธุ์ (2556). ก่องข้าว: คุณค่าในวัฒนธรรมอีสานสู่กระบวนการกลายเป็นสินค้าทางวัฒนธรรม. *วารสารวิจัย มข. มส. (ปศ.)*. 1 (2), 34-42.
- พิริยะ ผลพิรุฬห์. (2552). แรงงานไทยภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์. *วารสารพัฒนบริหารศาสตร์*. 49 (3), 39-74.
- เพชรตะวัน ธนะรุ่ง และคณะ. (2557). การบูรณาการองค์ความรู้และภูมิปัญญาด้านสุขภาพของชุมชนพึ่งตนเอง. *วารสารการพยาบาลและการดูแลสุขภาพ*. 32 (1), 194-203.
- เพ็ญประภา ภัทรานุกรม. (2560). วิจัยเพื่อท้องถิ่น: บทบาทมหาวิทยาลัยในการขับเคลื่อนการพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน. *วารสารร่มพญักษ์ มหาวิทยาลัยเกริก*. 35 (3), 137-156.
- มะยุรี วงศ์กวางกลม. (2561). ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการดูแลสุขภาพจิตของผู้สูงอายุในสังคมวัฒนธรรมอีสาน. *วารสารมหาวิทยาลัยนครพนม*. 6 (1), 140-148.
- วิลาสินี เหมหงส์ และคณะ. (2560). การศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมในจังหวัดสุรินทร์. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์*. 19 (1), 59-68.
- วุฒิชัย สายบุญจวง. (2561). ชุมชนเข้มแข็งในทัศนะของชาวชุมชน: กรณีศึกษาบ้านปลายคลองบางโพธิ์เหนือ หมู่ที่ 3 ตำบลบางโพธิ์เหนือ อำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี. *วารสารวไลยอลงกรณ์ปริทัศน์ (มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์)*. 8 (1), 119-129.
- ศิริเพ็ญ อัดไพบูลย์ และคณะ (2559). ศิลปินแห่งชาติปราชญ์ด้านหมอลำของชาวจังหวัดอุบลราชธานี. *วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*. 7 (1), 97-110.
- สมศักดิ์ สามัคคีธรรม. (2558). ชุมชน ความเป็นส่วนตัวและการพัฒนาในยุคโลกาภิวัตน์. *วารสารพัฒนาสังคม*. 17 (1), 1 -27.
- สามารถ จันทรสุรีย์. (2534). *ภูมิปัญญาชาวบ้าน*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ครุสภา.
- สิริยา รัตนช่วย. (2560). การพัฒนาชุมชนท้องถิ่นภายใต้พลวัตของโลกยุคใหม่. *วารสารการเมืองการปกครอง*. 7 (1), 72-81.

- สุกัญญา ไหมเครือแก้ว และคณะ. (2560). ภูมิปัญญาวัฒนธรรมอาหารท้องถิ่นและความสัมพันธ์เชิงพื้นที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี. *วารสารวิจัยเพื่อการพัฒนาเชิงพื้นที่*. 9 (4), 274-296.
- สุชาดา พงศ์กิตติวิบูลย์. (2561). พลวัตการสืบทอดและการผลิตข้าวสาลีวัฒนธรรมประเพณีวังควายในยุคโลกาภิวัตน์. *วารสารวิชาการ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร*. 9 (2), 45-59.
- เสรี พงศ์พิศ. (2536). *ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท*. กรุงเทพมหานคร: อัมรินทร์ปริ้นติ้งกรุ๊ป แอนด์พับลิชชิง.
- _____. (2546). *แผนชีวิตเศรษฐกิจชุมชน*. กรุงเทพมหานคร: ภูมิปัญญาไทย.
- อภิศักดิ์ ธีระวิสิทธิ์. (2553). การเสริมสร้างภูมิคุ้มกันทางสังคมของครัวเรือนอีสานในยุคโลกาภิวัตน์. *วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์*. 27 (2), 1-27.
- อรัญ วานิชกร. (2557). องค์ความรู้ ภูมิปัญญาไทย: การออกแบบและสร้างสรรค์ผลิตภัณฑ์ร่วมสมัย. *วารสารสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*. 15 (2), 22-28.
- อักรินทร์ อังกูรวงษ์วัฒนา. (2561). การพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างยั่งยืนโดยใช้ศักยภาพของภูมิปัญญาท้องถิ่นล้านนา. *วารสารนวัตกรรมการบริหารและการจัดการ วิทยาลัยนวัตกรรมการจัดการมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลรัตนโกสินทร์*. 6 (3), 11-17.
- อัจฉรา รักษ์ติธรรม. (2554). การพัฒนาทางเลือกกระแสหลัก. *วารสารสังคมวิทยา มานุษยวิทยา*. 30 (2), 13-43.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (ม.ป.ป.). *ชุดความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับนโยบายสาธารณะด้านการพัฒนา: โลกาภิวัตน์ ท้องถิ่นภิวัตน์ นโยบายภิวัตน์?*. เชียงใหม่: สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- อิสระ อินทร์ยา และเค็น เทย์เลอร์. (2558). ภูมิทัศน์วัฒนธรรมกับภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชาวภูไท. *วารสารรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยกาฬสินธุ์*. 4 (2), 57-81.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง และคณะ. (2546). *ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการความรู้*. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ปริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิง.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. (2540). *ภูมิปัญญาชาวบ้านสู่ภูมิภาค: วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย*. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.